شناخت

Shenakht

Print ISSN: 2008-7322 Online ISSN: 2588-7203

Internal Rationality in Religious Disagreement: A Critique of John Pittard's Theory

Ghazaleh Hojjati ✉

✉ Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Mysticism, Faculty of Religions and Islamic Denominations, International University of Islamic Denominations, Tehran, Iran.
Email: ghazaleh.hojjati@mazaheb.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 21 June 2025
Accepted: 27 July 2025
Published: 2 November 2025

Keywords:
religious disagreement, internal rational defense, John Pittard, religious rationality, epistemic responsibility

ABSTRACT

Religious disagreement poses a fundamental challenge in the philosophy of religion and epistemology, raising profound questions regarding the rationality of religious beliefs and believers' commitments. This article offers a thorough and detailed analysis of John Pittard's theory in *Disagreement, Deference, and Religious Commitment*. Pittard introduces the concept of "internal rational defense," proposing a model that enables believers to maintain deep commitment to their religious convictions while simultaneously acknowledging the widespread and serious disagreements across various religious beliefs. This approach seeks to balance religious loyalty with epistemic humility and to preserve sincere dialogue amid religious diversity. Alongside an extensive exposition of Pittard's views, the article critically examines key epistemological and philosophical challenges, including the risk of relativism inherent in the distinction between individual and intersubjective rationality, the ambiguity surrounding the boundaries between rational loyalty and dogmatism, the proximity of Pittard's framework to reformed epistemology, and the insufficient articulation of epistemic responsibility in the face of disagreement. The practical and cultural implications of this approach are also explored, followed by proposals to develop and strengthen the theory. Ultimately, this paper aims to contribute to a deeper understanding of religious rationality in a pluralistic world and to promote interfaith dialogue by highlighting the necessity of more precise definitions of rational criteria and epistemic duties.

Cite this article: Hojjati, Gh. (2025). Internal Rationality in Religious Disagreement: A Critique of John Pittard's Theory. *Shenakht*, 19(91/1), 79-100.
http://doi.org/10.48308/kj.2025.240771.1335

Extended Abstract

Religious disagreement between epistemic peers—individuals who are equally intelligent, well-informed, and sincere—poses a profound challenge to the rationality of religious belief. If one recognizes that others with comparable cognitive and moral capacities arrive at incompatible religious or irreligious conclusions, then continued belief appears intellectually unstable, or at least epistemically arrogant. This concern becomes sharper in religious contexts, where beliefs are often identity-forming, existentially significant, and not easily revised without cost. According to a widely discussed skeptical response, epistemic impartiality requires that one either suspend judgment or reduce confidence in the face of peer disagreement, unless one has decisive, neutral evidence to favor one's own view. In the absence of such evidence, rational commitment to one's religious beliefs seems untenable.
However, strict adherence to impartiality threatens to erode not only religious belief but many other domains of rational conviction that depend on interpretive frameworks, lived experience, and moral orientation. Moral realism, political liberalism, and even certain scientific paradigms involve background assumptions and evaluative stances that are not neutrally demonstrable. In response to this broader epistemic threat, some philosophers have sought to reconceive the standards of rationality by allowing for a greater role for first-personal reasons and contextual justification. One such account, defended by John Pittard, challenges the demand that reasons for belief be shareable across all epistemic perspectives. Instead, it affirms that rational agents can be justified in continuing to believe from within their own standpoint, provided that they engage responsibly with disagreement and remain open to epistemic humility.

Central to this alternative is the distinction between agent impartiality and reasons impartiality. Agent impartiality demands openness to criticism and avoidance of dogmatism—requirements widely accepted in epistemology. Reasons impartiality, by contrast, requires that one's justification rely only on considerations accessible and acceptable to all reasonable agents, regardless of perspective. Pittard accepts the former but rejects the latter. He argues that a principled rejection of reasons impartiality enables believers to remain rational even amid unresolved disagreement, so long as their commitment is grounded in sincere reflection, affective engagement, and a responsible interpretive orientation.

On this basis, Pittard develops the concept of partisan justification, according to which a religious believer can justifiably maintain her faith, despite the presence of peer disagreement, if she finds her own perspective epistemically superior in light of her total evidence—including personal experience, moral perception, emotional resonance, and background commitments. This form of justification is not meant to be universally compelling; it does not assume that others should accept the believer's reasons. Instead, it recognizes that belief is always situated, that agents do not reason from nowhere, and that rationality may depend on the coherence and integrity of one's epistemic standpoint.

This view also incorporates elements of affective rationalism, which treats emotions, dispositions, and volitional commitments as potentially epistemically relevant. In religious contexts, beliefs are often deeply entangled with a sense of meaning, hope, trust, and dependence—features that are not merely psychological but integral to the agent's grasp of

her moral and existential situation. Such features can shape what one finds plausible, intelligible, or compelling. To exclude them entirely from epistemic evaluation is to adopt an overly intellectualized and disembodied model of rationality that fails to reflect the way belief actually functions in human life.

Nevertheless, this model faces serious objections. One challenge concerns the risk of epistemic relativism. If partisan justification is available to any agent who sincerely endorses her perspective after reflecting on alternatives, then any belief—even those with incompatible truth-claims—could count as justified. The theory would then struggle to distinguish between responsible belief and motivated reasoning, or between justified commitment and epistemic isolation. Pittard attempts to avoid this by requiring not just sincerity but also critical engagement with disagreement and the cultivation of epistemic virtues such as humility and fairness. Still, critics argue that these conditions may not suffice to protect the model from relativistic consequences.

Another challenge relates to the epistemic role of affect. While it is plausible that emotions and volitions are relevant to rational belief, not all affective elements are epistemically salutary. Some may distort perception, reinforce cognitive bias, or insulate the believer from challenge. The absence of clear criteria for distinguishing constructive from distorting affect threatens the integrity of the model. If personal resonance or existential comfort becomes a sufficient basis for justification, rational belief risks degenerating into self-affirmation rather than truth-tracking inquiry.

A third difficulty arises from the persistence of deep religious pluralism. If members of different religious traditions—Christian, Muslim, Hindu, Buddhist, or non-religious humanist—can each claim partisan justification from within their own epistemic frameworks, the question emerges whether the theory can offer any resources for cross-perspectival evaluation. Without such evaluative resources, belief becomes insulated from external challenge, and disagreement loses its critical significance. While Pittard maintains that acknowledgment of disagreement should foster humility and continued reflection, the theory may still leave the believer without tools for assessing the relative plausibility of rival outlooks.

A further consideration concerns the phenomenon of deliberative vertigo, the state of epistemic paralysis that may result from an overemphasis on the threat of disagreement. If rational agents are required to suspend belief in the absence of consensus or decisive argument, they may become incapable of making practical or existential commitments. In religious life, however, such commitment is often urgent and unavoidable. The necessity of acting under conditions of ambiguity suggests that epistemic justification cannot require full resolution of disagreement. Instead, what is needed is a model of rational commitment that permits belief formation under uncertainty, without abandoning epistemic responsibility.

Partisan justification thus seeks to provide this model: a mode of rational belief that honors the complexity of disagreement while preserving the intelligibility of continued commitment. Its emphasis on intellectual integrity, critical engagement, and perspectival justification offers a credible alternative to both skeptical conciliationism and rigid steadfastness. It acknowledges that religious belief is not founded solely on abstract arguments but is shaped by lived experience, community, and moral orientation. In doing so, it reframes the nature of rationality itself—not as a matter of neutrality or objectivity in the

strongest sense, but as an expression of the agent's conscientious engagement with her epistemic world.

This view finds support in the work of other contemporary philosophers. William Alston's account of religious experience as a basic source of justification reinforces the role of first-personal evidence. Paul Moser's emphasis on divine moral calling supports the view that religious knowledge depends on volitional openness rather than empirical proof. Linda Zagzebski's work on epistemic authority and trust complements the view that rational belief may be grounded in tradition and testimony, provided it is endorsed through responsible agency. Charles Taylor's depiction of modern belief as inherently contestable supports the idea that rational commitment need not require universal agreement. These converging lines of thought help to render partisan justification not merely plausible but philosophically compelling.

While challenges remain, especially concerning the boundaries of justification and the dangers of epistemic insularity, the model offers a serious and nuanced account of how religious belief may remain rational despite disagreement. It affirms that rationality is not exhausted by intersubjective consensus, and that personal integrity, epistemic virtue, and reflective responsiveness to one's context are legitimate sources of justification. In an age of pluralism and contestation, this vision of rational belief provides space for both commitment and humility, allowing agents to believe responsibly without denying the deep and intractable reality of disagreement.

شناخت
Shenakht
Print ISSN: 2008-7322 Online ISSN: 2588-7203

عقلانیت درونی در اختلاف‌نظر دینی: نقدی بر نظریه‌ی جان پیتارد

غزاله حجتی ✉

✉ استادیار، گروه فلسفه و عرفان اسلامی، دانشکده ادیان و معارف اسلامی، دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران.
رایانامه: ghazaleh.hojjati@mazaheb.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۳۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱

کلیدواژه‌ها:
اختلاف‌نظر دینی، دفاع عقلانی درونی، جان پیتارد، عقلانیت دینی، مسئولیت معرفتی

چکیده

مسئله اختلاف‌نظر دینی یکی از چالش‌های اساسی در فلسفه دین و معرفت‌شناسی است که همواره پرسش‌هایی عمیق درباره عقلانیت باورهای دینی و التزام مؤمنان به آنها را مطرح می‌کند. این مقاله به تحلیل دقیق و مفصل نظریه جان پیتارد در کتاب اختلاف‌نظر، تسلیم و التزام دینی می‌پردازد. پیتارد با معرفی مفهوم «دفاع عقلانی درونی» مدلی را پیشنهاد می‌کند که به مؤمنان اجازه می‌دهد با حفظ تعهد عمیق به باورهای خود، در عین حال، به واقعیت وجود اختلاف‌های گسترده و جدی در میان باورهای دینی مختلف نیز اذعان کنند. این رویکرد، تلاشی است برای ایجاد تعادل میان وفاداری دینی و فروتنی معرفتی، و برای حفظ گفت‌وگوی صادقانه در مواجهه با تنوع دینی. در این مقاله، ضمن تشریح مفصل دیدگاه پیتارد، به نقد معرفت‌شناختی و فلسفی آن می‌پردازیم و به تهدیدهایی، از جمله خطر نسبی‌گرایی در تمایز عقلانیت فردی و بین‌الاذهانی، ابهام در تعیین مرزهای وفاداری عقلانی و جزم‌اندیشی، نزدیکی نظریه پیتارد به معرفت‌شناسی اصلاح‌شده، و ضعف در ارائه مسئولیت معرفتی روشن در مواجهه با اختلاف‌نظر دینی، اشاره می‌کنیم. همچنین، پیامدهای عملی و فرهنگی این دیدگاه را بررسی می‌کنیم و پیشنهادهایی برای توسعه و تقویت نظریه ارائه می‌کنیم. در نهایت، با هدف کمک به فهم بهتر عقلانیت دینی در دنیای متنوع معاصر و ارتقای گفت‌وگوی بین‌دینی، بر اهمیت تبیین دقیق‌تر معیارهای عقلانیت و مسئولیت‌های معرفتی تأکید خواهیم کرد.

استناد: حجتی، غزاله. (۱۴۰۴). عقلانیت درونی در اختلاف‌نظر دینی: نقدی بر نظریه‌ی جان پیتارد. شناخت، ۱۹(۹۱/۱)، ۷۹-۱۰۰
DOI: http://doi.org/10.48308/kj.2025.240771.1335

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی

۱. مقدمه: اختلاف‌نظر دینی و مسئله عقلانیت باور

در تحلیل اختلاف‌نظر دینی یکی از پرسش‌های بنیادین این است: وقتی با کسی مواجه می‌شویم که در باورهای دینی با ما اختلاف دارد، و این اختلاف‌نظر میان دو فردِ کم‌وبیش برابر از حیث صلاحیت معرفتی، صداقت، و دسترسی به شواهد رخ می‌دهد، تا چه اندازه مجاز به حفظ باور خود هستیم؟ این مسئله به‌ویژه در بافت دینی برجسته است، چراکه باورهای دینی عموماً شخصی، بنیادین، و پیچیده‌اند و در بسیاری موارد، فرد از سنین پایین آنها را در خود درونی کرده است. (فرنسیس، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۳-۱۸۸) جان پیتارد در کتاب اختلاف‌نظر، تسلیم و التزام دینی[1] تلاش می‌کند نشان دهد که مواجهه با اختلاف‌نظر دینی چالشی جدی برای عقلانیت باور دینی است، اما لزوم ترک باور یا کاهش اطمینان به آن را در پی ندارد: «این کتاب به بررسی چالشی می‌پردازد که اختلاف‌نظر برای عقلانیتِ پایبندیِ قاطعِ دینی (یا بی‌دینی) ایجاد می‌کند» (Pittard, 2014, p. 1). وی در این مسیر به نظریه‌های کلان‌تر در معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر[2] توجه دارد و دیدگاه خود را در پیوند با نظریه‌های موجود در این حوزه صورت‌بندی می‌کند.

در نظریه معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر، دو دیدگاه اصلی وجود دارد: دیدگاه مصالحه‌گرایانه[3] و دیدگاه نامصالحه‌گرایانه[4]. بر اساس دیدگاه نخست، وقتی با فردی هم‌سطح از نظر صلاحیت معرفتی اختلاف پیدا می‌کنیم، باید در باور خود تجدیدنظر کنیم یا دست‌کم تجدیدنظر را معقول بشماریم. دیدگاه دوم اما معتقد است که در بسیاری از موارد، حفظ باور خود علی‌رغم وجود اختلاف با همتای معرفتی، روا و گاه حتی الزام‌آور است. جان پیتارد به‌دنبال دفاع از نوعی موضع میانه است که گرچه با برخی آموزه‌های نامصالحه‌گرایانه هماهنگ است اما تفاوت‌های مهمی نیز با آن دارد: «من از راه میانه‌ای اصولی دفاع می‌کنم که میان رویکردهای مصالحه‌گرایانه‌ی افراطی نسبت به اختلاف‌نظر (که بر بی‌طرفی سخت‌گیرانه‌ی معرفتی پایبندند) و رویکردهای بیش از حد خوش‌بینانه (که اجازه می‌دهند چشم‌انداز اول‌شخص بدون مشکل خاصی برتری یابد) قرار می‌گیرد. یافتن این راه میانه مستلزم تمایز نهادن میان دو نوع بی‌طرفی است: بی‌طرفی عامل (که از آن دفاع می‌کنم) و بی‌طرفی نسبت به دلایل (که با آن مخالفت می‌ورزم)». (Pittard, 2014, p. 3) از نظر پیتارد، اختلاف‌نظر دینی با اختلاف‌نظر در حوزه‌های دیگر (مانند ریاضیات یا علوم تجربی) تفاوت دارد. نخست، بیشتر باورهای دینی دارای بار وجودی، اخلاقی، و هویتی‌اند و نه‌فقط صرف گزاره‌هایی در باب جهان. دوم، اغلب اختلاف‌نظرهای دینی میان افراد متعلق به سنت‌های دینی متفاوت یا دارای تجربه‌های دینی متعارض شکل می‌گیرند، و این تجربه‌های شخصی عموماً در نظام باور فرد نقش تبیینی و معنادار دارند. به‌علاوه، همان‌طور که ریچارد فلدمن (Feldman, 2007, 105-115) و دیوید کریستنسن (Christensen, 2007, 210-215) تأکید کرده‌اند، مواجهه با همتای معرفتیِ مخالف، چنان‌چه بدون سوگیری و با صداقت همراه باشد، در حالت عادی باید موجب کاهش درجه اطمینان ما

[1] *Disagreement, Deference, and Religious Commitment* (2019)
[2] epistemology of disagreement
[3] conciliatory
[4] steadfast view

شود. اما پیتارد نشان می‌دهد که در بافت دینی، تبیین این‌که چرا می‌توان به باور خود وفادار ماند، اگر بخواهیم برحسب معرفت عمل کنیم، به تحلیل‌های عمیق‌تری نیاز دارد. (Pittard, 2015)

یکی از نکات برجسته پیتارد تأکید بر تفاوت نقش معرفتی باورهای دینی است. (فرنسیس، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۳-۱۸۸) به اعتقاد او، بسیاری از باورهای دینی در زندگی فرد مؤمن نه صرفاً به مثابه گزاره‌هایی درباره واقع، بلکه همچون ارکان هویتی، تعهدات وجودی، و تکیه‌گاه‌های عملی ایفای نقش می‌کنند. در نتیجه، وقتی مؤمنی با مخالفی مواجه می‌شود که سنتی متفاوت دارد، هرچند باید صداقت او را تصدیق کند، ولی هم‌ارزی معرفتی دو طرف در عمل با دشواری‌های ارزیابانه همراه است. پیتارد در این‌جا به نقد دیدگاهی می‌پردازد که بر همتایی کامل معرفتی میان افراد تکیه می‌کند؛ چراکه این دیدگاه، شرایط شخصی، تاریخی، و وجودی باور را نادیده می‌گیرد. (Pittard, 2015)

پیتارد از تمایزی کلیدی میان دو نوع اختلاف‌نظر بهره می‌برد: اختلاف‌نظر درونی[1] و بیرونی[2]. اختلاف‌نظر درونی میان دو فردی رخ می‌دهد که نظام ارزشی و معیارهای معرفتی کم‌وبیش مشترکی دارند. اما در اختلاف‌نظر بیرونی، بنیادهای ارزشی و مبنایی نیز در اختلاف‌اند. به نظر او، بسیاری از اختلاف‌نظرهای دینی از نوع دوم‌اند، و بنابراین، تشخیص همتایی معرفتی در آنها به‌مراتب دشوارتر از موارد علمی یا تجربی است. این تمایز زمینه‌ای را برای دفاع از وفاداری عقلانی به باورهای دینی مهیا می‌کند، زیرا طرف مقابل از چشم‌اندازی کاملاً متفاوت به مسئله می‌نگرد و ارزیابی‌های او درباره شواهد و منابع معرفت دینی نیز با فرد مؤمن متفاوت است. (Kelly, 2010:189) در این زمینه، دیدگاه پیتارد با دیدگاه‌هایی مانند نظریه‌های فرایند دوگانه[3] نیز در ارتباط است که به تأثیر تجربه‌های درونی، تربیت، و تعهدات اخلاقی در شکل‌گیری باورهای دینی می‌پردازند. (De Cruz, 2019, pp. 45-60) در چنین چارچوبی، باور دینی نه‌فقط محصول استدلال، بلکه ریشه‌دار در ساحت‌های دیگر تجربه انسانی است. بنابراین، انتظار این‌که فرد صرفاً بر مبنای اختلاف‌نظر باور خود را ترک کند، به‌نحوی نادیده‌گرفتن لایه‌های دیگر شخصیت و باور اوست. اما پیتارد، در عین حال، تأکید دارد که فرد مؤمن باید در مواجهه با مخالف خود تبیینی معقول برای پایداری بر باور خویش عرضه کند، تبیینی که نشان دهد چرا علی‌رغم اذعان به صداقت و صلاحیت طرف مقابل، همچنان به باور خود وفادار است.

پیتارد این تبیین را در قالب نظریه‌ای ارائه می‌کند که آن را ابرام توضیح‌محور[4] می‌توان نامید. او بر آن است که اگر مؤمن بتواند نشان دهد که بهترین تبیین از تجربه‌ها، سنت، و تعهداتش با باور دینی‌اش سازگار است، آنگاه عقلانیت وفاداری به باور دینی، حتی در مواجهه با اختلاف‌نظر، پابرجا می‌ماند. به‌بیان دیگر، فرد به‌شرط آن‌که در برابر شواهد جایگزین گوشی شنوا داشته باشد و ارزیابی‌های خود را ناظرانه و صادقانه انجام دهد، می‌تواند در پرتو یک تبیین کلی‌تر و معنادار از زندگی خود، به باور دینی‌اش اعتماد بورزد. این رویکرد، به‌طور خاص در برابر مصالحه‌گرایی خشک و سخت‌گیرانه (مانند آنچه فلدمن از آن دفاع می‌کرد) ایستادگی می‌کند، اما در عین حال، چیزی شبیه لاابالی‌گری معرفتی

[1] intraperspective
[2] extraprespective
[3] dual-process theories
[4] explanationist steadfastness

را نیز توجیه نمی‌کند. (Pittard, 2014, pp. 80-83) در واقع، یکی از امتیازهای دیدگاه پیتارد این است که از نامصالحه‌گرایی ذهنی[1] که صرفاً بر احساس درونی یا تعهد فرهنگی فرد تأکید دارد، فاصله می‌گیرد. او وفاداری به باور را مشروط به فراهم‌آوردن تبیینی معرفتی و انسجامی می‌داند که برای خود فرد قانع‌کننده باشد و در عین حال، بتواند در گفت‌وگو با دیگران نیز معقول تلقی شود. این نوع تبیین‌طلبی فرد را وادار می‌کند که دلایل خود را به‌گونه‌ای نظام‌مند و بازاندیشانه سامان دهد و صرفاً بر عواطف یا تربیت تکیه نکند. (Pittard, 2014, p. 83)

بنابراین، می‌توان گفت پیتارد در بخش نخست کتاب خود، با دقتی نظری و زبانی فلسفی، مسئله اختلاف‌نظر دینی را به مسئله‌ای درباره عقلانیت باور و مواجهه اخلاقی- معرفتی با دیگران تبدیل می‌کند. او می‌کوشد نشان دهد که امکان وفاداری عقلانی به باورهای دینی وجود دارد، مشروط بر آن‌که فرد در تحلیل خود بر تجربه‌ها، نظام باور، و نقش معرفتی دین تأمل کند و آمادگی مواجهه منصفانه با مخالفان خود را داشته باشد.

۲. تعهد دینی و عقلانیت وفاداری در مواجهه با اختلاف‌نظر

یکی از مسائل کلیدی در تحلیل اختلاف‌نظر دینی آن است که باورهای دینی اغلب نه‌فقط حاصل ارزیابی‌های نظری، بلکه در پیوندی وثیق با تعهدات عملی و هویتی فرد هستند. جان پیتارد با درک این ویژگی بنیادین باورهای دینی، به این پرسش می‌پردازد که آیا می‌توان در عین مواجهه با اختلاف‌نظرهای شدید، وفادارانه به این باورها پایبند ماند. به نظر او، یکی از مهم‌ترین راه‌های دفاع از عقلانیت چنین وفاداری‌ای فهم نقش تعهد دینی[2] در ساختار باور فرد و بررسی چگونگی تأثیر آن بر ارزیابی شواهد و داوری‌های معرفتی است. در سنت مسیحی، از آگوستین تا کالون و حتی در الهیات معاصر مانند ویلیام آلستون و آلوین پلانتینگا، بر این نکته تأکید شده است که ایمان دینی نه‌فقط شکلی از تصدیق نظری، بلکه نحوه‌ای از زیستن و جهت‌گیری کلی وجود آدمی است. پیتارد نیز با تأکید بر این سنت، نشان می‌دهد که باور دینی معمولاً در قالب یک تعهد همه‌جانبه به خدا یا سنت دینی شکل می‌گیرد. این تعهد، نقش هنجاری مهمی در زندگی فرد دارد؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از انتخاب‌ها، اولویت‌ها، و حتی نحوه مواجهه فرد با شواهد و مخالفت‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

اما این تعهد چگونه با عقلانیت باور سازگار می‌شود؟ آیا پایبندی به باور دینی صرفاً ناشی از تعصب و جزم‌اندیشی است یا می‌توان آن را به‌نحوی با معیارهای معرفتی توجیه کرد؟ پیتارد پاسخ می‌دهد که تعهد دینی می‌تواند شکلی از استدلال وجودی[3] را رقم بزند، که در آن فرد، در پرتو ارزش‌ها و اهداف زیستی‌اش، به یک چشم‌انداز خاص در باب جهان و جایگاه خود در آن ملتزم می‌شود. از این منظر، باورهای دینی نه به‌منزله‌ی فرضیات علمی، بلکه همچون مؤلفه‌های یک روایت تبیینی جامع از زندگی عمل می‌کنند. نکته مرکزی در استدلال پیتارد این است که در چارچوب یک تعهد معنادار و توجیه‌پذیر، پایداری بر باورهای دینی علی‌رغم وجود اختلاف‌نظر، می‌تواند عقلانی باشد. این نکته با دیدگاه کسانی چون رابرت آدامز (Adams, 1987, pp. 430-440) هم‌خوان است که ایمان را نوعی اعتماد اخلاقی به

[1] subjective steadfastness
[2] religious commitment
[3] existential reasoning

خداوند می‌دانند، اعتمادی که نه صرفاً بر شواهد بیرونی، بلکه بر تجربه درونیِ حضور الهی، معنایابی اخلاقی، و عمل به سنت استوار است. چنین وفاداری‌ای ممکن است در مواجهه با مخالفانِ سنت‌های دیگر، همچنان عقلانی باقی بماند، مادام که فرد از درون چشم‌انداز خویش بتواند برای پایبندی‌اش تبیینی صادقانه و انسجام‌یافته ارائه کند. در این‌جا پیتارد از مفهوم تعهدات مسبوق به ایمان[1] بهره می‌گیرد. این تعهدات، همچون عمل به سنت‌های عبادی، تلاوت متون مقدس، یا احساس تعلق به یک جامعه ایمانی، نه صرفاً آثار جانبی باور، بلکه در مواردی منابع معرفتیِ تجربه دینی نیز هستند. به بیان دیگر، فرد از درون تعهدات دینی خود به صورتی از شناخت دینی دست می‌یابد که برای او با معنا و معتبر است. در این چارچوب، اختلاف‌نظر معرفتی لزوماً نیروی کافی برای برهم‌زدن ساختار باور دینی را ندارد، زیرا باور دینی به‌شدت وابسته به شبکه‌ای از تعهدات عملی و تفسیرهای شخصی است که در مواجهه با دیگر چشم‌اندازها، همچنان می‌توانند خود را حفظ کنند. (Pittard, 2018, pp. 17-28)

پیتارد اما نمی‌خواهد این واقعیت را بهانه‌ای برای نسبی‌گرایی معرفتی یا جزم‌اندیشی بسازد. او تأکید می‌کند که تعهد دینی، برای آن‌که نقش معرفتی خود را حفظ کند، باید بتواند در برابر چالش‌ها مقاومتی صادقانه نشان دهد و خود را به بازاندیشی و اصلاح مستمر متعهد بداند. از این رو، او نوعی وفاداری بازاندیشانه[2] را توصیه می‌کند که در آن فرد، در عین وفاداری به سنت خویش، آمادگی سنجش انتقادی دلایل، شنیدن صدای مخالف، و حتی امکان تحول در باور را حفظ می‌کند. (Pittard, 2014, pp. 87-89) در اینجا پیوندی مهم میان پیتارد و برخی رویکردهای اگزیستانسیالیستی نیز برقرار می‌شود. همان‌گونه که پل موزر (Moser, 2010, pp. 30-45) بر تمایز میان شناخت معرفتی و پاسخ عملی تأکید می‌کند، پیتارد نیز وفاداری دینی را نوعی پاسخ‌گویی اخلاقی- وجودی به دعوت یا حضور الهی می‌داند. چنین پاسخی لزوماً در چارچوب مدل‌های اثبات‌گرایانه شواهد نمی‌گنجد، اما در دل خود نوعی عقلانیت بدیل را حمل می‌کند که مبتنی بر انسجام، تجربه زیسته، و معناست.

پیتارد همچنین نشان می‌دهد که اگر فرد متعهد به سنتی دینی، در برابر مخالفت‌های معرفتی از چشم‌اندازهای دیگر، رویکردی فروتنانه و تبیین‌طلبانه پیش گیرد، این خود می‌تواند مایه تقویت عقلانیت باور او باشد. به‌عبارت دیگر، آمادگی برای شنیدن، فهم، و حتی تأمل در سنت‌های رقیب، می‌تواند به فهم عمیق‌تری از سنت خود بینجامد و در نتیجه، وفاداری فرد نه‌فقط حفظ شود، بلکه آگاهانه‌تر گردد. از این جهت، تجربه اختلاف‌نظر دینی نه تهدیدی صرف، بلکه فرصتی برای بازاندیشی، تعمیق، و تحکیم باور نیز هست. (Pittard, 2018)

با توجه به این مباحث، پیتارد استدلال می‌کند که صرف وجود اختلاف‌نظر دینی با یک همتای معرفتی دلیل کافی برای ترک یا تضعیف باور نیست، بلکه آن‌چه اهمیت دارد نحوه مواجهه فرد با این اختلاف، چگونگی بازاندیشی در تعهداتش، و توانایی او در ارائه تبیینی معنادار از تداوم باور خویش است. این دیدگاه، با برخی آموزه‌های هلن دی‌کروز

[1] faith-presupposing commitments
[2] reflective fidelity

نیز هماهنگ است، آنجا که او در رویکرد تبیین بهتر[1] خود می‌کوشد نشان دهد چگونه تجربه دینی در درون چارچوب خود توجیه‌پذیر باقی می‌ماند حتی اگر از چشم‌انداز بیرونی در معرض نقد باشد. (De Cruz, 2019, pp. 40-65) می‌توان گفت پیتارد هم با تحلیل نقش تعهد دینی در ساختار معرفتی مؤمن، راهی برای عقلانیت وفاداری در دل اختلاف‌نظر ارائه می‌دهد. این وفاداری نه بر مبنای انکار مخالفت، بلکه بر پایه تأمل در تجربه‌های دینی، انسجام در تبیین‌ها، و تعهدات اخلاقی فرد بنا شده است. از این رو، مواجهه فرد مؤمن با اختلاف‌نظر را می‌توان نه صرفاً چالشی تهدیدآمیز، بلکه بخشی از فرایند رشد معرفتی، بازاندیشی هویتی، و تعمیق ایمان او تلقی کرد.

۳. داوری‌های پیشینی، خودآگاهی معرفتی، و مشروعیت تمسک به چشم‌انداز اول‌شخص

یکی از بنیان‌های استدلالی پیتارد در دفاع از عقلانیت التزام دینی در مواجهه با اختلاف‌نظر، ارجاع به جایگاه معرفت‌شناختیِ چشم‌انداز اول‌شخص[2] است. در بسیاری از مدل‌های رایج معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر فرض بر آن است که فرد باید به شیوه‌ای بی‌طرفانه، مانند ناظری سوم‌شخص، تعارض میان باور خود و باور فرد همتا[3] را بسنجد و از منظری خنثی، موضع خویش را ارزیابی کند. اما پیتارد این فرض را به چالش می‌کشد. از نظر او، در بسیاری از حوزه‌های باور، از جمله باورهای دینی، ارزیابی معرفتی صرفاً به میانجی دیدگاه سوم‌شخص امکان‌پذیر نیست، بلکه متکی بر داوری‌های پیشینی، تأملات درونی و تبیین‌های منسجمی است که از دل تجربه زیسته و تأملات شخصی بیرون می‌آید (Pittard, 2019, pp. 179–183). پیتارد در این زمینه از تمایز میان معرفت‌شناسی غیرشخصی[4] و معرفت‌شناسی اول‌شخص بهره می‌گیرد: «هنجار معرفتی متمرکز بر عامل ... اصلی معرف‌شناختی است که از عاملان می‌خواهد به تجربیات خود یا دیگر حالات معرفتی مرتبط ارزشی اختصاص دهند متفاوت با ارزشی که باید به حالات کیفی مشابه فرد دیگری اختصاص دهند. اگر این هنجارهای متمرکز بر عامل وجود داشته باشند، آنگاه عقلانیت به صورتی غیرقابل تقلیل اول‌شخصی یا چشم‌اندازی است» (Pittard, 2019, p. 36). در معرفت‌شناسی غیرشخصی، اعتبار باورها بر پایه معیارهای عمومی، رویه‌های عینی، و میزان هماهنگی با شواهد قابل‌سنجش سنجیده می‌شود. اما در معرفت‌شناسی اول‌شخص، نقطه شروع ارزیابی معرفتی بازتاب‌های درونیِ باورمند و فهم او از جایگاه باورهایش در کل نظام شناختی اوست. به بیان دیگر، این دیدگاه تأکید دارد که فرد می‌تواند دلایلی برای پایداری بر باور خود داشته باشد که از درون تجربه‌اش، حتی اگر برای دیگری متقاعدکننده نباشد، عقلانی به‌نظر آید. (Matheson, 2015, pp. 44-47)

پیتارد این موضع را با تحلیل انتقادی از دیدگاه‌هایی چون نظریه وزن برابر[5] پیش می‌برد. مطابق این دیدگاه، در صورت مواجهه با اختلاف‌نظر میان همتایان معرفتی، فرد باید به نظر خود و طرف مقابل وزن برابر بدهد، و از این رو یا باور خود را معلق کند یا آن را تضعیف نماید. (حجتی، ۱۳۹۸، ص ۱۸۳) اما پیتارد نشان می‌دهد که این رویکرد، اگر

[1] Better Explanation Approach
[2] first-person perspective
[3] epistemic peer
[4] impersonal
[5] Equal Weight View

به‌شکل سخت‌گیرانه اجرا شود، عملاً عقلانیت باورهای دینی را در موارد فراوانی ناممکن می‌سازد، چراکه بیشتر مؤمنان در بافتی از اختلاف‌نظرهای گسترده بین‌فرهنگی و درون‌فرهنگی قرار دارند. (Pittard, 2019, pp. 91–96) به‌جای این رویکرد، پیتارد مدل بدیلی را پیشنهاد می‌دهد که در آن فرد می‌تواند با در نظر گرفتن دلایل پیشینی[1] و انسجام کلان دیدگاه خود، همچنان به باورش وفادار بماند. به‌ویژه در حوزه‌هایی چون الهیات، اخلاق، و متافیزیک، که مباحث مربوط به اصول بنیادین و ارزش‌های نهایی مطرح است، داوری‌های پیشینی می‌توانند نقش بنیادینی در تعیین عقلانیت باور ایفا کنند. برای مثال، اگر فردی باور دارد که جهان بدون وجود خدا بی‌معنا خواهد بود یا آنکه تجربه اخلاقی بدون فرض نوعی امر متعالی بی‌توضیح می‌ماند، چنین داوری‌هایی ممکن است مبنایی معقول برای پایداری بر باور دینی در برابر مخالفت دیگران فراهم آوردند. (Pittard, 2019, pp. 189–192 و فرنسیس، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۳–۱۸۸)

در اینجا، پیتارد از سنت کانتی و ویتگنشتاینی نیز الهام می‌گیرد. مشابه استدلال کانت در نقد عقل محض که در آن نقش ضروری احکام پیشینی در ساختار تجربه انسانی برجسته می‌شود، پیتارد نیز استدلال می‌کند که برخی باورها ممکن است برای تبیین تجربه دینی یا اخلاقی نقش ساختاری ایفا کنند. افزون بر آن، سنت ویتگنشتاینی و فیلسوفانی چون دی. زی. فیلیپس بر این باور بودند که دین نه چونان نظریه‌ای درباره واقع، بلکه همچون یک صورت زندگی[2] قابل‌فهم است. این تلقی نیز، با تأکید بر جایگاه چشم‌انداز اول‌شخص در معنا و تفسیر باور دینی، با موضع پیتارد هم‌ساز است. (Matheson, 2015, pp. 36-41) او همچنین به موقعیت‌های آشنایی اشاره می‌کند که در آنها ما به نحوی موجه بر باور خود پافشاری می‌کنیم، حتی وقتی دیگران با ما مخالفت می‌کنند. او مثال‌هایی از باور به اخلاقیات، اعتماد به حافظه یا تفسیر تجربه‌های زیسته شخصی می‌آورد تا نشان دهد که در چنین حوزه‌هایی، انسآنها مکرراً با افرادی برخورد می‌کنند که با باورهای آنان مخالف‌اند، اما این مخالفت لزوماً به تعلیق یا تضعیف باور نمی‌انجامد. (Plantinga, 2000, pp. 452) از این رو، پیتارد پیشنهاد می‌کند که در حوزه دین نیز باید امکان عقلانیت چنین پافشاری‌ای به‌رسمیت شناخته شود، به‌ویژه هنگامی‌که فرد از درون چشم‌انداز خود برای باور خویش تبیینی منسجم و برآمده از داوری‌های پیشینی دارد. (Pittard, 2019, pp. 195–198)

از منظر پیتارد، مهم است که فرد مؤمن به جای دفاع بر مبنای انکار مخالفت یا بی‌توجهی به دیگر سنت‌ها، رویکردی تأمل‌گرانه و خودآگاه اتخاذ کند. به‌عبارت دیگر، پذیرش مشروعیت معرفتیِ چشم‌اندازهای رقیب می‌تواند با وفاداری توجیه‌شده به سنت خویش هم‌ساز باشد، اگر فرد بتواند از منظر اول‌شخص خویش دلایلی صادقانه و معقول برای تداوم باور ارائه کند. در این معنا، تجربه دینی در دل ساختار زندگی فرد معنا می‌یابد، و درک آن از بیرون ممکن است کاستی داشته باشد. این رویکرد با نظر فیلسوفانی چون ریچارد سوئین‌برن نیز قابل مقایسه است. سوئین‌برن در اثر مشهور خود با عنوان وجود خدا[3] استدلال می‌کند که در تبیین پدیدارهای بنیادین جهان، فرض وجود خدا توضیح ساده‌تر و

[1] a priori reasons
[2] form of life
[3] *The Existence of God*

منسجم‌تری ارائه می‌دهد. (Swinburne, 2004, pp. 61–74) در این‌جا نیز نوعی ارزیابی از درون نظام معرفتی و با ارجاع به معیارهای معقول درونی رخ می‌دهد، نه صرفاً بر اساس اجماع بیرونی یا دیدگاه‌های متعارض. همین منطق در رویکرد پیتارد به اختلاف‌نظر دیده می‌شود: فرد مجاز است از منظری اول‌شخص، باور خود را با ارجاع به شواهد، تجربه، و تبیین‌های درونی حفظ کند. (Matheson, 2011 and 2014)

در نهایت، یکی از مهم‌ترین پیام‌های پیتارد این است که در مواجهه با اختلاف‌نظر، همه بار توجیه نباید به‌صورت مساوی بین طرفین تقسیم شود. بلکه آنچه اهمیت دارد میزان سنجیدگی بازاندیشی، انسجام درونی باور، و آگاهی از زمینه‌های شکل‌گیری باورهاست. بر این اساس، فردی که از درون چشم‌انداز معرفتی و دینی خود می‌کوشد به شیوه‌ای صادقانه، عقلانی و فروتنانه باور خویش را حفظ کند، نه‌تنها در معرض نقد نیست، بلکه می‌تواند نمونه‌ای از استواری معرفتی مشروع تلقی شود.

۴. عقلانیت، فروتنی معرفتی، و تنوع دینی: پاسخ پیتارد به چالش نسبی‌گرایی

در اندیشه جان پیتارد، یکی از بنیادی‌ترین چالش‌هایی که متوجه عقلانیت باور دینی در بستر اختلاف‌نظر می‌شود، خصلت جهانی و چندگونه دینداری در سطح فرهنگ‌های انسانی است. در جهانی که تقریباً هر سنت دینی مهم با سنت‌هایی دیگر در تقابل باور قرار دارد و هر یک نیز به همان اندازه از سنخ تجربه ایمانی، تربیت دینی، و تفکر عقلانی بهره‌مند است به نظر می‌رسد ادامه دادن به باور دینی خاص خود، بدون نوعی فروتنی معرفتی، یا نابخردانه است یا متکبرانه. پیتارد این وضعیت را با دقت تحلیل می‌کند و مدلی از استواری عقلانی بر باور دینی را صورت‌بندی می‌کند که نه به نسبی‌گرایی می‌انجامد، نه به بنیادگرایی، و نه به سکوت معرفتی در برابر تنوع دیدگاه‌ها. (King, 2008, pp. 831-835)

پیتارد استدلال می‌کند که عقلانیت باور در زمینه دینی هنگامی قابل دفاع است که فرد مؤمن از جایگاه معرفتی خود آگاه باشد و برتری یا مرجعیت معرفتی خود را نسبت به دیگر سنت‌ها به‌طور پیشینی مسلم نگیرد. در چنین شرایطی باور او به عقیده‌ای جزمی تبدیل نشده و نسبت به دیگری گشوده است. در واقع، پیتارد دفاع از عقلانیت باور دینی را مشروط به نوعی فروتنی معرفتی[1] یا گونه‌ای جهل سقراطی می‌داند، که در آن فرد مؤمن به این واقعیت اذعان دارد که باورش امری تاریخمند است و اگر در شرایط تاریخی، فرهنگی یا روان‌شناختی دیگری پرورش یافته بود، به احتمال زیاد باورهای متفاوتی می‌داشت. (Pittard, 2019, pp. 133–135) این توجه به بافت و زمینه، از یک سو، به سنت هرمنوتیکی نزدیک است و از سوی دیگر، با تلقی‌هایی همچون منظره معرفتی درهم‌تنیده[2] نزد فیلسوفانی چون پل گریفیتس[3] و ون هویزر[4] هم‌پوشانی دارد، منظره‌ای که نشانگر آن است که باورها، شواهد، تجارب و زمینه‌های معرفتی افراد به صورت

[1] epistemic humility
[2] epistemic entanglement
[3] Paul Griffiths
[4] Kevin Vanhoozer

عمیق و پیچیده‌ای به عوامل شخصی، تاریخی، فرهنگی و زیسته گره خورده‌اند و هیچ‌یک از طرف‌های اختلاف‌نظر نمی‌توانند به‌سادگی خود را در «جایگاه بی‌طرف»، بیرون از این درهم‌تنیدگی، قرار دهد. در نتیجه، ارزیابی عقلانی باورها از منظری کاملاً سوم‌شخصی و انتزاعی و غیروابسته به سیاق ناممکن است. مؤمن فروتن آگاه است که باورهای دینی‌اش نه در خلأ، بلکه در بستر نهادهای اجتماعی، سنت‌های تفسیری و ساختارهای فرهنگی پدید آمده‌اند. اما پیتارد تأکید دارد که این آگاهی الزاماً به تردید کامل نسبت به باور خود نمی‌انجامد، بلکه می‌تواند به ابرام فروتنانه[1] بینجامد، یعنی وضعیتی که در آن فرد هم به باور خود وفادار است و هم از قطعیت‌گرایی و طرد دیگران پرهیز می‌کند. (Pittard, 2019, pp. 155–158)

از جمله نکات مهم در تحلیل پیتارد تمایز میان تعلیق باور[2] و پذیرش مشروعیت دیدگاه مخالف است. در سنت‌های معرفت‌شناسی پیشین، به‌ویژه در مدل‌های شکاکانه، مواجهه با اختلاف‌نظر بنیادین اغلب به تعلیق باور یا لااقل به تضعیف آن منجر می‌شود. اما پیتارد می‌پرسد آیا این نتیجه لزوماً در حوزه دین صادق است. پاسخ او منفی است، مشروط بر آن‌که فرد مؤمن بتواند به نحوی توجیه‌پذیر دلایل درونی خود را برای باور حفظ کند، در عین آن‌که مشروعیت معرفتی دیدگاه‌های رقیب را انکار نکند. (Pittard, 2019, pp. 170–174) به گفته پیتارد، همزیستی عقلانی با دیگر سنت‌های دینی نه از مسیر بی‌باوری[3] بلکه از مسیر پذیرش تنوع دیدگاه‌ها درون افقی از فروتنی معرفتی می‌گذرد. از نظر او، دیدگاه‌هایی که در پی انکار کامل اعتبار معرفتی دیگر سنت‌ها هستند معمولاً به شکلی غیرقابل‌دفاع، مقام صدق را به چشم‌انداز خاصی الحاق می‌کنند. در مقابل، فرد مؤمن می‌تواند بدون ادعای معصومیت معرفتی، به دلایلی که برای خودش قانع‌کننده‌اند، به باور خود پایبند بماند، و در عین حال، از امکان خطا و نقصان نیز آگاه باشد.

پیتارد در تحلیل خود از عقلانیت باور دینی تأکید زیادی بر تجربه زیسته ایمان دارد. او از مفهوم تجربه درون‌زای دینی[4] بهره می‌گیرد تا بر این نکته تأکید کند که بسیاری از دلایل مؤمنان برای وفاداری به باورشان از درون ساختار زندگی دینی ایشان برمی‌خیزد. این تجربه‌ها ممکن است برای فردی که از بیرون به ماجرا می‌نگرد بی‌معنا یا ناکافی باشند، اما از منظر درون‌زای مؤمن، معنابخش و مستدل‌اند. (Pittard, 2019, pp. 179–182) این برداشت پاره‌ای از سنت الهیاتی اگزیستانسیال را نیز بازتاب می‌دهد. برای مثال، چالرز تیلور اثر مهم خود با عنوان عصر سکولار[5] را چنین شروع می‌کند که ایمان پاسخی هستی‌شناختی به تجربه حضور یا غیبت امر متعالی در بطن زندگی است. (Taylor, 2007, pp. 5–15) در همین راستا، تجربه ایمانی نه صرفاً یک امر گزاره‌ای، بلکه ساختاری از زیستن و معنا یافتن در جهان است. پیتارد نیز از چنین تفسیری بهره می‌گیرد تا نشان دهد که وفاداری به باور دینی می‌تواند پاسخی عقلانی به درک معنابخش فرد از جهان باشد، حتی اگر با مخالفت دیگران روبه‌رو شود.

---

[1] humble steadfastness
[2] suspension of belief
[3] disbelief
[4] endogenous religious experience
[5] A Secular Age

در ادامه این مسیر، پیتارد پیشنهاد می‌دهد که مؤمنان می‌توانند به‌جای توسل به معیارهای بی‌طرف سوم‌شخص، از مدل انسجام‌گرایانه توجیه[1] بهره بگیرند. در این مدل، عقلانیت باور نه بر پایه تطابق آن با شواهد بی‌طرف، بلکه بر اساس انسجام درونی آن با دیگر باورهای بنیادین فرد و نظام ارزشی او سنجیده می‌شود. (Pittard, 2019, pp. 183–188) چنین رویکردی به‌ویژه در مسائل دینی و اخلاقی که اغلب فاقد شواهد تجربی سرراست‌اند کاربرد دارد. ویلیام آلستون نیز در اثر معروف خود با عنوان ادراک خدا[2] از الگوی انسجام‌گرایانه‌ای برای دفاع از عقلانیت تجربه دینی استفاده می‌کند. او استدلال می‌کند که اگر تجربه دینی در یک سنت معنوی گسترده نقشی منسجم، تکرارشونده و تحول‌آفرین ایفا کند، و اگر دیگر باورهای فرد با آن هماهنگ باشند، آنگاه این تجربه می‌تواند موجه تلقی شود. (Alston, 1991, pp. 144–150) پیتارد با نگاهی مشابه، بر نقش انسجام در تبیین تجربه دینی و وفاداری معرفتی به آن تأکید می‌کند: «نوع عقلانیتی که من حمایت می‌کنم «عقلانیت عاطفی» است که نقش اساسی عواطف را در تسهیل برخی گونه‌های بینش برجسته می‌کند، بینش‌هایی که از نظر دینی مهم‌اند و فقط برای کسانی که از نظر تحلیلی بسیار پیچیده هستند در دسترس نیستند». (Pittard, 2019, pp. 182)

در نهایت، پیتارد به نقش خود سنت‌های دینی در تربیت و نهادینه‌سازی فضیلت فروتنی معرفتی اشاره می‌کند. او استدلال می‌کند که بسیاری از سنت‌های دینی، از مسیحیت تا اسلام و آیین بودا، آموزه‌هایی درباره ناتوانی انسان، محدودیت شناخت، و لزوم فروتنی در برابر امر متعالی دارند. این آموزه‌ها می‌توانند به‌عنوان منابعی درونی برای پذیرش فروتنی معرفتی مورد استفاده قرار گیرند، بدون آن‌که باور دینی به کلی تضعیف شود. (Pittard, 2019, pp. 204–208) برای نمونه، سنت عرفانی اسلامی همواره بر عجز عقل در درک کُنه ذات الهی تأکید داشته است و این خود زمینه‌ای برای پذیرش حدود معرفت و فروتنی در ایمان فراهم می‌کند.

۵. دفاع عقلانی درونی از باور دینی در بستر اختلاف‌نظر: راه سوم پیتارد

یکی از نقاط محوری در تحلیل جان پیتارد از اختلاف‌نظر دینی پرسش از این است که چگونه می‌توان به باور دینی خاصی پایبند ماند، در حالی‌که می‌دانیم افراد بسیاری که به لحاظ معرفتی هم‌سطح‌اند، باورهای کاملاً متفاوت یا متضادی دارند. این مسئله، چنان‌که در بخش‌های پیش گفته شد، زمینه‌سازِ تردید گسترده در باب مشروعیت معرفتی باور دینی می‌شود. اما پیتارد کوشیده است تا در برابر این چالش راه سومی ارائه کند که نه به نسبی‌گرایی بینجامد و نه به ستیزگرایی یا طرد مطلق دیدگاه‌های مخالف. (حجتی، ۱۳۹۸، ص. ۱۷۱-۱۷۴) راه‌حل او، در بطن خود، متکی بر ایده‌ای است که آن را دفاع عقلانی درونی[3] می‌نامد، یعنی دفاعی که بر پایه دلایل، شواهد، تجربه‌ها، و اصولی شکل می‌گیرد که برای خود فرد باورمند قانع‌کننده‌اند، حتی اگر از نظر دیگران قانع‌کننده نباشند. در این بخش، به بررسی ابعاد و حدود چنین دفاعی خواهیم پرداخت.

[1] coherentist justification
[2] *Perceiving God*
[3] internal rational defense

پیتارد بحث خود را با تمایز میان دو نوع عقلانیت آغاز می‌کند: عقلانیت فردی[۱] و عقلانیت عام یا بین‌الاذهانی[۲]. عقلانیت فردی به این معناست که یک فرد با در نظر گرفتن وضعیت ذهنی خاص خود، یعنی اطلاعات، تجربه‌ها، تعهدها، و باورهای زمینه‌ای‌اش، حق دارد به یک باور پایبند باشد. در مقابل، عقلانیت عام عقلانیتی است که می‌توان آن را به‌نحوی معقول با دیگران در میان گذاشت یا برای مخاطبانی بی‌طرف و واجد شرایط مشابه اقامه کرد. (Pittard, 2019, pp. 145–147) در بستر اختلاف‌نظر دینی، فرد مؤمن ممکن است شواهد و تجربه‌هایی داشته باشد که برای خودش قانع‌کننده‌اند، اما قادر نباشد همان شواهد را برای فردی بیرون از سنت خود، به‌نحوی عام، موجه سازد. (Pittard, 2014, pp. 85-86) پیتارد استدلال می‌کند که این ناکامی در اقناع بیرونی لزوماً به معنای عدم عقلانیت نیست. اگر عقلانیت را صرفاً از منظر عام بسنجیم، بخش زیادی از باورهای دینی، اخلاقی، یا حتی زیبایی‌شناختی فاقد وجاهت خواهند بود. بنابراین، او بر مشروعیت عقلانیت فردی تأکید می‌کند: مؤمن می‌تواند با تکیه بر منابع درونی ایمان خویش، باور خود را موجه بداند، حتی اگر آن توجیه برای دیگران قابل‌قبول نباشد. (Pittard, 2019, pp. 153–156)

پیتارد در ضمن دفاع خود، با بهره‌گیری ضمنی از نظریه معرفت‌شناسی اصلاح‌شده الوین پلنتینگا[3] تلاش می‌کند نشان دهد که باور دینی می‌تواند پایه[۴] و موجه باشد، حتی بدون شواهد بیرونی یا دلیل استنتاجی. پلنتینگا در باور مسیحی تضمین‌شده[۵] استدلال می‌کند که باور به خدا می‌تواند از لحاظ معرفتی پایه و دارای توجیه تضمین‌شده[۶] باشد، مادام که در شرایط عملکردی مناسب شکل گرفته باشد. (Plantinga, 2000, pp. 244–250) پیتارد، برخلاف پلنتینگا، از واژگان معرفت‌شناسی اصلاح‌شده بهره نمی‌گیرد، اما رویکردی موازی را پی می‌گیرد: او بر این نکته تأکید دارد که تجربه‌های ایمانی، یا ادراک‌های روحی، یا مشارکت در حیات دینی می‌توانند آن‌قدر انسجام و اقتدار درونی داشته باشند که برای شخص باورمند، کاملاً عقلانی جلوه کنند، حتی اگر چنین توجیهی قابل انتقال به دیگران نباشد. (Pittard, 2019, pp. 183–188 و Pittard, 2014, pp. 85-86)

پیتارد، به جای استفاده صریح از اصطلاح توجیه پایه‌ای یا توجیه تضمین‌شده، ترجیح می‌دهد از مفهوم عقلانیت درونی[۷] بهره بگیرد. در این مفهوم، یک باور زمانی عقلانی تلقی می‌شود که فرد با در نظر گرفتن تمام دلایلی که برای او دردسترس است، در وضعیت معرفتی معقولی برای باور داشتن به آن قرار داشته باشد. به گفته او، این نوع عقلانیت «بر پایه زمینه ذهنی فرد مؤمن» و نه لزوماً بر اساس شواهد بیرونی تعریف می‌شود. (Pittard, 2019, pp. 178) بر این اساس، پیتارد استدلال می‌کند که در بسیاری از موارد، فرد مؤمن می‌تواند به‌درستی بگوید: «من با در نظر گرفتن آنچه تجربه کرده‌ام، آموخته‌ام، و درک کرده‌ام، نمی‌توانم باورم را کنار بگذارم». این نوع وفاداری به باور نوعی تعهد عقلانی است، نه

[1] personal rationality
[2] interpersonal rationality
[3] Alvin Plantinga
[4] basic
[5] *Warranted Christian Belief*
[6] warranted
[7] internal rationality

تعصب یا جزم‌اندیشی. پیتارد همچنین توجه دارد که این نوع عقلانیت، برخلاف ادعاهای بنیادگرایانه، توأم با فروتنی و پذیرش محدودیت شناخت است. (Pittard, 2019, pp. 190–193)

از جمله محورهای مهم در بحث پیتارد، نقش دلایل تأییدی شخصی[1] در دفاع از باور دینی است. (حجتی، ۱۳۹۸، ص. ۲۰۴-۲۱۱) این دلایل ممکن است شامل احساس نزدیکی به امر متعالی، تجارب معنوی، مواجهه‌های درونی با خداوند، یا حتی حیات اخلاقی تحول‌یافته فرد مؤمن باشد. این دلایل برای دیگران ممکن است ناکافی یا حتی عجیب باشند، اما برای فرد تجربه‌کننده منشأ توجیه عقلانی‌اند. پل موزر در کتاب خدای گریزپا[2] بر امر مشابهی تأکید می‌کند: خداوند چنان نیست که با ابزارهای معرفت‌شناختی خنثی یا تجربی کشف‌پذیر باشد، بلکه رابطه ما با خدا مبتنی بر پاسخ ارادی، اخلاقی و شخصی ماست. (Moser, 2008, pp. 95–97) از این‌رو، فرد مؤمن به واسطه چنین مواجهه‌هایی می‌تواند دلایل شخصی برای التزام دینی داشته باشد، بی‌آنکه این دلایل الزاماً عمومی باشند. پیتارد، بدون پذیرفتن تمام لوازم معرفت‌شناسی موزر، از این ایده پشتیبانی می‌کند که تجربه ایمانی، نوعی مواجهه درونی و تحول‌آفرین است که عقلانیت باور را در چارچوبی خاص مشروع می‌سازد. (Pittard, 2019, pp. 200–205)

در بخش‌هایی از تحلیل خود، پیتارد از رویکردهای معرفت‌شناسی برون‌گرایانه که بر روایت‌پذیری بیرونی یا قابلیت انتقال دلایل تأکید دارند، فاصله می‌گیرد. در حالی‌که فیلسوفانی چون ریچارد فلدمن یا ارنست سوسا بر امکان ارزیابی عقلانیت بر اساس دسترسی به شرایط حقیقی ایجاد باور تأکید دارند، پیتارد معتقد است که چنین دیدگاه‌هایی نمی‌توانند پیچیدگی و درونی‌بودن باور دینی را تبیین کنند. (Pittard, 2019, pp. 207–210) او به‌جای آن، بر نقش تجربه درونی، انسجام ساختار باوری، و درک شخصی از امر متعالی تأکید می‌ورزد. پیتارد به نوعی درون‌گرایی اخلاقی معرفت‌شناختی تمایل دارد که در آن، مسؤولیت فرد نسبت به باورهایش در چارچوب اطلاعات در دسترس خود او سنجیده می‌شود. این رویکرد، به گفته پیتارد، امکان استواری عقلانی را در جهان پر از اختلاف فراهم می‌سازد، بدون آن‌که به بی‌طرفی یا شک‌گرایی کامل بینجامد. (حجتی، ۱۳۹۸، ص. ۲۰۴-۲۱۲)

۶. ارزیابی انتقادی دفاع پیتارد از التزام دینی در بستر اختلاف‌نظر

راه‌حل پیشنهادی جان پیتارد برای مواجهه با اختلاف‌نظر دینی، یعنی اتکا به دفاع عقلانی درونی، گامی مهم در جهت آشتی میان ابرام و استواری دینی و آگاهی از تنوع باورهاست. با این حال، هرچند این مدل مزایای قابل‌توجهی دارد، نمی‌توان از پرسش‌ها و چالش‌های مهمی که در پی دارد چشم پوشید. این بخش به ارزیابی انتقادی از موضع پیتارد می‌پردازد و نشان می‌دهد که برخی مفروضات بنیادی در دفاع او، اگرچه معقول به نظر می‌رسند، ولی در مواجهه با سنجه‌های معرفت‌شناختی سخت‌گیرانه یا در نظر گرفتن پیامدهای اجتماعی و اخلاقی، ممکن است ناکافی یا حتی مسئله‌ساز باشند. (حجتی، ۱۳۹۸، ص. ۲۰۴-۲۲۰)

[1] person-relative supporting reasons
[2] *The Elusive God*

نخستین چالش جدی برای دیدگاه پیتارد به تمایز بنیادینی بازمی‌گردد که او میان عقلانیت فردی و عقلانیت بین‌الاذهانی برقرار می‌کند. (Pittard, 2019, pp. 145–147) پیتارد تأکید می‌کند که عقلانیت یک باور می‌تواند در چارچوب نظام معرفتی شخصی فرد برقرار باشد، حتی اگر نتوان آن را به شیوه‌ای بین‌الاذهانی موجه ساخت. اما آیا این تمایز، در عمل، به نوعی نسبی‌گرایی پنهان نمی‌انجامد؟ اگر هر فرد یا جامعه‌ای بتواند ادعا کند که باورهایش برای خودش عقلانی‌اند، آنگاه چه معیاری برای ارزیابی بین‌الاذهانی صدق، خطا، یا توجیه باورها باقی می‌ماند؟ (Christensen, 2011, pp. 15-16) ریچارد فلدمن و ارل کانی (Conee & Feldman, 2004, pp. 53-71) بر این باورند که دفاع‌هایی از این دست ممکن است در عمل به این نتیجه برسند که هر باوری مادام که برای شخص توجیه‌پذیر باشد، عقلانی است و این رویکرد راه را برای جزم‌اندیشی و نادیده‌گرفتن نقدها باز می‌کند. آنها استدلال می‌کنند که در غیاب معیارهای مشترک، اختلاف‌نظر به بن‌بست می‌انجامد، نه به فهم یا اصلاح باور. به‌علاوه، نگرانی مهم‌تری نیز مطرح می‌شود: اگر عقلانیت فقط امری درونی باشد، دیگر چه دلیلی داریم که در مواجهه با دیگران، گفت‌وگو، اصلاح یا بازنگری کنیم؟ این رویکرد، حتی اگر به شکاکیت مطلق نینجامد، راه را برای بسته‌شدن گفت‌وگوهای بین‌دینی باز می‌کند. (Pittard, 2018, pp. 17-28)

مسئله دوم این است که پیتارد بارها بر این نکته تأکید می‌کند که التزام دینی لزوماً به معنای تعصب یا جزمیت نیست. او تمایز دقیقی میان وفاداری عقلانی و سرسختی غیرمنطق برقرار می‌کند. (Pittard, 2019, pp. 190–193) اما مسئله اینجاست که این مرز بسیار سیال است: چه چیزی وفاداری معرفتی را از سرسختی ناب تمیز می‌دهد؟ برای نمونه، فیلسوفانی مانند مایکل برگمان[1] در انتقاد از رویکردهای مبتنی بر نایکتاگرایی معرفتی[2] استدلال می‌کنند که امکان عقلانی‌بودن هم‌زمان دو باور متعارض، بدون سازوکار بازنگری مشترک، به فروپاشی دستگاه ارزیابی معرفتی منجر می‌شود. (Bergmann, 2005, pp. 81-105) از منظر او، اگر کسی پس از مواجهه با دلایل قوی مخالف همچنان به باور پیشین خود متعهد بماند، در واقع درگیر تعصب معرفتی شده است، هرچند خود آن را عقلانیت درونی بداند. پیتارد به این انتقاد توجه دارد، اما پاسخ روشنی به آن نمی‌دهد: اگر دلایل درونی صرفاً برای فرد مؤمن کفایت دارند، چرا همان فرد نمی‌تواند بپذیرد که فرد مؤمن به دین دیگر نیز همان حق را دارد؟ و اگر هر دو در باور خود بمانند، آیا نتیجه‌اش چیزی جز نسبی‌گرایی در باطن و جزم‌اندیشی در ظاهر خواهد بود؟ (Pittard, 2014, p. 84)

سوم، پیتارد در ظاهر از مدل معرفت‌شناسی اصلاح‌شده الوین پلنتینگا فاصله دارد. او کمتر از اصطلاحاتی چون توجیه تضمین‌شده یا کارکرد صحیح قوای شناختی استفاده می‌کند و ترجیح می‌دهد بر دلایل درونی و تجربه‌های معنوی تکیه کند. با این حال، بسیاری از مبانی دفاع او، به‌ویژه در تأکید بر تجربه دینی به‌منزله‌ی توجیه، عملاً به مدل پلنتینگا بسیار نزدیک است. پلنتینگا، به‌ویژه در باور مسیحی تضمین‌شده، ادعا می‌کند که باور به خدا می‌تواند پایه، طبیعی، و

[1] Michael Bergmann
[2] epistemic permissivism

حتی غیراستنتاجی باشد، مادام که از یک نظام شناختی سالم و طراحی‌شده به‌درستی برخاسته باشد. (Plantinga, 2000, pp. 243–253) پیتارد، بی‌آنکه این زبان فنی را اقتباس کند، عملاً همان استدلال را در بستر اختلاف‌نظر ارائه می‌دهد: باور دینی می‌تواند از تجربه درونی مؤمن سرچشمه گیرد و مشروع باشد، حتی اگر برای دیگران قانع‌کننده نباشد. منتقدانی چون دیوید کوهن (Cohen, 2017, pp. 98-117) و تام کریسپ (Crisp, 2019, pp. 47-62) استدلال کرده‌اند که این رویکرد اگرچه در حفظ التزام فردی موفق است، اما در بنیان‌های عمومی معرفت‌شناسی گامی به پس محسوب می‌شود. به‌عبارتی، پیتارد ممکن است از درِ مخالف به همان نوع درون‌گرایی محافظه‌کارانه بازگردد که معرفت‌شناسی اصلاح‌شده به آن متهم بود.

یکی دیگر از کاستی‌های جدی در مدل پیتارد ناتوانی در صورت‌بندی روشن مسئولیت معرفتی در برابر اختلاف‌نظر است. اگر فردی بداند که بسیاری از باورمندانِ خردمند و مطلع از ادیان دیگر باورهای دینی متفاوتی دارند، آنگاه صرفِ وفاداری درونی کافی نیست، بلکه این مسئولیت نیز مسئولیت دارد که فرد در برابر دلایل آنها نیز پاسخگو باشد. هلن دی‌کروز و یوهان دِ اشمت (De Cruz & De Smedt, 2015, Ch. 2-3) در تحلیل خود از معرفت‌شناسی تعامل‌گرایانه[1] تأکید می‌کنند که باورهای دینی، چون در بستر اجتماع شکل می‌گیرند، باید در برابر سایر صداهای موجود در جامعه نیز مسئولیت‌پذیر باشند. این نگرش مسئولیت معرفتی را فراتر از تجربه فردی تعریف می‌کند. پیتارد تا حدی این مسئله را می‌پذیرد، اما راهی برای آن نمی‌گشاید. او می‌خواهد هم‌زمان هم به وفاداری دینی احترام بگذارد و هم به گفت‌وگوی بین‌دینی، اما چارچوبی که ارائه می‌کند بیش از حد به شخصی‌بودن تجربه وابسته است و در نتیجه، از صورت‌بندی مسئولیت معرفتیِ بین‌الاذهانی ناتوان است. (Pittard, 2014, pp. 94-96)

در نهایت، باید از منظر عملی نیز درباره نظریه پیتارد. (Pittard, 2014, pp. 88) پرسید که اگر هر کس تنها با اتکا به منابع درونی خود حق دارد بر باور دینی‌اش باقی بماند، آیا فضای گفت‌وگوی بین‌دینی به انسداد نمی‌انجامد. یا به بیان دیگر، اگر قرار باشد هیچ‌کس به شواهد بیرونی یا عقلانیت مشترک تن ندهد، آنگاه گفت‌وگو چه فایده‌ای دارد؟ ریچارد رورتی، در سنت پراگماتیسم، دقیقاً بر این مسئله انگشت می‌گذارد: اگر عقلانیت صرفاً بر پایه بازی زبانی درونی سنت‌ها تعریف شود، آنگاه گفت‌وگو با دیگری چیزی جز نمایش نیست. (Rorty, 1989, pp. 20-35) پیتارد کوشیده است از این نتیجه بگریزد، اما به‌نظر می‌رسد همچنان در چارچوبی قرار دارد که معیارهای عقلانیت را به درون سنت محدود می‌کند. در مقابل، فیلسوفانی چون پل گریفیتس و تریسی باول[2] تأکید می‌کنند که وفاداری به سنت دینی هرگز نباید به معنای بستن راه گفت‌وگو باشد. وفاداری عقلانی، به‌زعم آنان، تنها زمانی موجه است که شخص آماده شنیدن، مقایسه، و حتی بازنگری باشد. در غیر این‌صورت، به‌جای ایمان روشن‌بینانه، گرفتار ایمان بسته و منزوی خواهیم شد.

[1] interactivist epistemology
[2] Tracy Bowell

نتیجه‌گیری

در این مقاله کوشیدیم تا دیدگاه جان پیتارد درباره مسئله اختلاف‌نظر دینی را به طور مفصل تحلیل کنیم و ضمن بررسی ابعاد مختلف نظریه او، نقاط قوت و محدودیت‌های آن را به بحث بگذاریم. پیتارد در کتاب خود، اختلاف‌نظر، تسلیم و التزام دینی، راهکار نوآورانه‌ای ارائه می‌دهد که بر مبنای تمایز میان عقلانیت فردی و عقلانیت بین‌الاذهانی بنا شده است. این تمایز به مؤمنان امکان می‌دهد تا با حفظ التزام عمیق و وفادارانه به باورهای دینی خویش، در عین حال، به واقعیت وجود اختلاف‌های گسترده و جدی میان باورهای دینی مختلف اذعان کنند. بدین‌ترتیب، پیتارد تلاش می‌کند مدلی ارائه دهد که هم از سقوط به نسبی‌گرایی معرفتی جلوگیری کند و هم از بنیادگرایی مطلق که هرگونه اختلاف را نفی می‌کند. در مرکز این نظریه، مفهوم دفاع عقلانی درونی قرار دارد، یعنی دفاعی که فرد بر اساس تجربه‌های شخصی، دلایل درونی، و انسجام باورهایش نسبت به آنها متعهد است، حتی اگر این دلایل برای دیگران یا از منظر عقلانیت بین‌الاذهانی قانع‌کننده نباشد. این ایده، در عین حال که به مؤمنان امکان حفظ ایمان‌شان را می‌دهد، بیانگر نوعی فروتنی معرفتی است که به پذیرش تنوع و تفاوت‌های بنیادین در باورهای دینی تن می‌دهد و فضای گفت‌وگو را به جای دعوا و انکار فراهم می‌آورد.

اما با وجود این دستاوردهای مهم، موضع پیتارد با چالش‌ها و پرسش‌هایی اساسی مواجه است. نخست آنکه تمایز بین عقلانیت فردی و عقلانیت بین‌الاذهانی، اگرچه به نظر منطقی و مفید می‌آید، در عمل ممکن است به نوعی نسبی‌گرایی معرفتی بینجامد. این نگرانی از سوی فیلسوفانی مانند ریچارد فلدمن و اریک اولین مطرح شده است که هشدار می‌دهند چنین رویکردهایی ممکن است معیارهای عقلانیت را چنان منعطف کنند که هر باوری مادام که برای فردی عقلانی باشد، مشروع شمرده شود و در نتیجه، امکان نقد و اصلاح متقابل باورها از میان برود. در این حالت، گفت‌وگو میان ادیان یا حتی درون هر سنت دینی به جای مسیر فهم و تفاهم، به بن‌بست می‌رسد و هر کس در دنیای ذهنی خود منزوی می‌شود.

چالش دوم به مرز مبهم میان وفاداری عقلانی و جزم‌اندیشی بازمی‌گردد. پیتارد بر این باور است که التزام به باور دینی می‌تواند عقلانی و وفادارانه باشد بدون آنکه جزم و تعصب محسوب شود، اما در عمل تشخیص این دو حالت از یکدیگر دشوار است. فیلسوفانی چون مایکل برگر به این نکته توجه دارند که اگر فرد پس از مواجهه با شواهد و دلایل قوی مخالف، همچنان به باورهای پیشین پایبند باشد، این حالت در واقع تعصب معرفتی است که نباید با عقلانیت اشتباه گرفته شود. فقدان معیارهای روشن برای این تمایز در نظریه پیتارد ممکن است به تداوم جزم‌اندیشی در پوشش عقلانیت منجر شود.

علاوه بر این، گرچه پیتارد از زبان و اصطلاحات معرفت‌شناسی اصلاح‌شده الوین پلنتینگا به طور مستقیم استفاده نمی‌کند، اما رویکرد او در واقع با بسیاری از مبانی پلنتینگا هم‌راستا است، به ویژه در تأکید بر تجربه ایمانی به عنوان منبع توجیه عقلانی که غیرقابل انتقال به دیگران است. این نزدیکی می‌تواند محل نقد باشد، چرا که منتقدان معرفت‌شناسی اصلاح‌شده معتقدند این رویکرد محافظه‌کارانه است و از پاسخ‌گویی جدی به پرسش‌های بنیادین معرفت‌شناختی پرهیز می‌کند. یک نقطه ضعف دیگر مدل پیتارد ضعف در صورت‌بندی مسئولیت معرفتی در برابر اختلاف‌نظر است. اگر فرد باورمند بداند که باورهای بسیاری از افراد خردمند و مطلع در تعارض با باور او قرار دارد، صرف اتکا به دفاع درونی کافی

نیست، بلکه باید به گونه‌ای پاسخگو باشد که به امکان گفت‌وگو و اصلاح متقابل باورها کمک کند. به این منظور، آموزه‌های معرفت‌شناسی تعامل‌گرایانه که بر پاسخ‌پذیری میان افراد و جوامع تأکید دارد، می‌تواند مکملی مهم برای نظریه پیتارد باشد. از نظر پیامدهای عملی، رویکرد پیتارد اگرچه فرصت مناسبی برای حفظ ایمان و احترام به تفاوت‌های دینی فراهم می‌آورد، اما در صورت پذیرش مطلق عقلانیت درونی، خطر انسداد گفت‌وگو و تحکیم دیوارهای ذهنی و فرهنگی نیز وجود دارد. فلسفه عمل‌گرایانه با نگاه انتقادی به این محدودیت، بر ضرورت گفت‌وگوی بین‌سنتی و گشوده بودن به نقد تأکید دارد. از این منظر، وفاداری عقلانی واقعی، نه‌تنها حفظ باورهای شخصی است بلکه آمادگی برای شنیدن، مقایسه، و بازنگری آنها در مواجهه با دلایل دیگران نیز هست.

در نهایت، می‌توان گفت نظریه جان پیتارد گامی مهم و قابل تقدیر در درک پیچیدگی‌های اختلاف‌نظر دینی است که می‌تواند به تقویت گفت‌وگوی بین‌دینی و ایجاد فضای احترام متقابل کمک کند. اما برای تبدیل شدن به مدلی جامع و پایدار، باید محدودیت‌های خود را برطرف کند و به تعریف‌های دقیق‌تر عقلانیت بین‌الاذهانی، مسئولیت معرفتی، و مرزهای وفاداری و جزم‌اندیشی بپردازد. همچنین، تلفیق آموزه‌های فلسفه دین تجربی و پژوهش‌های بین‌فرهنگی می‌تواند به تعمیق فهم ما از این موضوع حیاتی یاری رساند. از نظر فلسفی، روشن است که این بحث فراتر از قلمرو فلسفه دین می‌رود و پیامدهای گسترده‌ای برای تعاملات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در دنیای پرتنوع امروز دارد. فهم عمیق‌تر از عقلانیت و تعهدات دینی، می‌تواند به کاهش تعصبات، افزایش احترام و ترویج گفت‌وگوی سازنده میان پیروان سنت‌های مختلف کمک کند. پژوهش‌های آینده نیز می‌توانند این مسیر را با تمرکز بر مطالعات تجربی و فرهنگی، بازنگری مفاهیم فلسفی و ارائه راهکارهای عملی برای گفت‌وگوی مؤثر و کاهش تعارضات دینی ادامه دهند. به این ترتیب، نظریه پیتارد اگرچه نقطه شروع ارزشمندی است، اما همچنان در مسیر تکامل و توسعه قرار دارد تا بتواند پاسخگوی چالش‌های پیچیده معرفت‌شناختی و اجتماعی دنیای دینی متنوع امروز باشد.

References

Adams, R. M. (1987). The virtue of faith. In R. Audi & W. Wainwright (Eds.), *Rationality, religious belief, and moral commitment: New essays in the philosophy of religion* (pp. 135–151). Cornell University Press.

Alston, W. P. (1991). *Perceiving God: The epistemology of religious experience*. Cornell University Press.

Bergmann, M. (2005). Rational disagreement after full disclosure. In S. Hetherington (Ed.), *Epistemology futures* (pp. 81–105). Oxford University Press.

Christensen, D. (2007). Epistemology of disagreement: The good news. *Philosophical Review, 116*(2), 187–217. https://doi.org/10.1215/00318108-2006-035

Christensen, D. (2011). Disagreement, question-begging and epistemic self-criticism. *Philosophers' Imprint, 11*(6), 1–12.

Cohen, S. (2017). A defense of the (almost) equal weight view. In D. Christensen & J. Lackey (Eds.), *The epistemology of disagreement: New essays* (pp. 98–117). Oxford University Press.

Conee, E., & Feldman, R. (2004). Internalism defended. In *Evidentialism: Essays in epistemology* (pp. 53–71). Oxford University Press.

Crisp, T. (2019). Religious disagreement and the right to reason. *Religious Studies, 55*(1), 47–62. https://doi.org/10.1017/S003441251800017X

De Cruz, H. (2019). *Religious disagreement*. Cambridge University Press.

De Cruz, H., & De Smedt, J. (2015). *A natural history of natural theology*. MIT Press.

Feldman, R. (2007). Reasonable religious disagreements. In L. Antony (Ed.), *Philosophers without gods: Meditations on atheism and the secular life* (pp. 194–214). Oxford University Press.

Francis, B. (2021). *Disagreement* (G. Hojjati, Trans.). Kargadan. (In Persian)

Hojjati, G. (2019). *Religious disagreement: An epistemological investigation*. Qom: Taha. (In Persian)

Kelly, T. (2010). Peer disagreement and higher order evidence. In R. Feldman & T. Warfield (Eds.), *Disagreement* (pp. 111–174). Oxford University Press.

King, N. L. (2008). Religious diversity and its challenges to religious belief. *Philosophy Compass, 3*(5), 830–853. https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2008.00148.x

Matheson, J. (2011). Epistemological considerations concerning skeptical theism: A response to Dougherty. *Faith and Philosophy, 28*(3), 323–331. https://doi.org/10.5840/faithphil201128336

Matheson, J. (2014). Disagreement: Idealized and everyday. In J. Matheson & R. Vitz (Eds.), *The ethics of belief: Individual and social* (pp. 315–330). Oxford University Press.

Matheson, J. (2015). *The epistemic significance of disagreement*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137484185

Moser, P. K. (2008). *The evidence for God: Religious knowledge reexamined*. Cambridge University Press.

Moser, P. K. (2010). Religious epistemology. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2010 Edition). Stanford University. https://plato.stanford.edu/entries/religious-epistemology/

Pittard, J. (2014). Conciliationism and religious disagreement. In M. Bergmann & P. Kain (Eds.), *Challenges to moral and religious belief: Disagreement and evolution* (pp. 58–76). Oxford University Press.

Pittard, J. (2015). Religious disagreement. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. http://www.iep.utm.edu/

Pittard, J. (2018). Fundamental disagreements and the limits of instrumentalism. *Synthese, 195*(2), 442–463. https://doi.org/10.1007/s11229-016-1171-9

Pittard, J. (2019). *Disagreement, deference, and religious commitment*. Oxford University Press.
Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian belief*. Oxford University Press.
Rorty, R. (1989). *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge University Press.
Swinburne, R. (2004). *The existence of God* (2nd ed.). Oxford University Press.
Taylor, C. (2007). *A secular age*. Harvard University Press.